

LA GRIP DEL 1918 A BARCELONA EN LA PREMSA QUOTIDIANA

MARTÍNEZ, Lluís

La grip del 1918-19 no va ser un incident molest més o menys greu com passa en l'actualitat, sinó que va causar una gran alarma. Un fet notable, si tenim en compte que fa un segle la població estava prou avesada a les epidèmies. També va posar de manifest, aquí i arreu, les limitacions de l'organització sanitària.

En quin context arriba l'anomenada grip espanyola a casa nostra? A Catalunya, les fàbriques funcionen a ple rendiment mentre dura la Gran Guerra, però aquest auge no beneficia els treballadors. Les exportacions sense límit provoquen una inflació descontrolada que es menja els salaris. Hi ha un gran malestar social. Amb la fi de les hostilitats esclata una gran crisi en la neutral Espanya. La indústria catalana, no només la tèxtil, rep el cop. A Barcelona, la misèria quotidiana empitjora. Hi ha vagues, protestes, aldarulls i tancaments patronals. L'anarquisme s'expandeix i hi aflora el pistolisme.

L'epidèmia del 1918, doncs, serà una baula més en la cadena que porta a l'esclat social. ¿Com ens podem fer una idea del clima que es vivia llavors? Examinant els diaris. És gràcies a la premsa que ens assabentem, per exemple, que la grip –o la grippe o la influenza, com també se l'anomena– coincideix amb una epidèmia de febre tifoide, un incident crònic a la ciutat. (1)

Cal fer-hi dues precisions. Primera: com és obvi, només em refereixo a la premsa quotidiana escrita, perquè la ràdio no arriba a Catalunya fins alguns anys més tard. La primera emissora estable, Ràdio Barcelona, comença a emetre el 14 de novembre del 1924. Segona precisió: a la Barcelona del 1918 hi ha una taxa d'analfabetisme que oscil·la entre el 33 per cent i el 44 per cent, segons l'Anuari Estadístic de la ciutat. Els diaris són els únics mitjans de comunicació de masses, però amb limitacions. No hi arriben a tothom.

També he d'aclarir que per raons d'espai, de temps i de concreció, la investigació sobre el tractament periodístic de l'epidèmia se centra sobretot en la ciutat de Barcelona i en l'octubre del 1918, que serà el període més dur i complicat. Cap el 6 de novembre els contagis, o invasions com s'anomenen llavors, ja van molt de baixa. Les autoritats donen per finalitzat l'episodi el 12 de novembre. En total se'n comptabilitzen uns 150.000 casos gripals a la ciutat, més d'un miler dels quals acaben en mort. (2)

Hi ha historiadors que dubten de la fiabilitat dels mitjans de comunicació com a font. No debatrem aquest punt de vista. Però és indiscutible que la premsa és

una eina útil per fer-se una idea, si més no, del context en què es desenvolupen alguns episodis històrics. Sempre, és clar, que no s'utilitzi com a única font. ¿La grip del 1918 paralitza la vida social? ¿Es viu com una plaga medieval? ¿O és un incident que s'ha exagerat amb el pas del temps? Els diaris ens retraten el moment social i ens poden ajudar a respondre aquestes preguntes.

¿Quina impressió traiem de la lectura dels diaris? Una de molt clara: aquella crisi causa un desconcert absolut. Un desconcert que dona pas a la impotència, el desànim i la sensació de fracàs. Perquè ningú sap com afrontar una epidèmia que provoca més víctimes que de costum. Més encara perquè la higiene, la gran arma contra altres successos semblants, ara sembla inútil.

Les comparacions són difícils o impossibles. Igual que no podem comparar l'estat de la sanitat de llavors amb la d'ara, tampoc ho podem fer amb els diaris. Una epidèmia com la del 1918, ara mateix ocuparia les portades durant molt de temps. En aquell moment, la primera pàgina estava reservada a les esqueles o, segons la línia editorial del mitjà, a la Primera Guerra Mundial.

A una entrevista a *La Publicidad*, Ramon Turró (1854-1926), director del Laboratori Municipal de Barcelona, explica la causa del desconcert: "Poc o res sabem del germen que engendra [la grip] ni dels mecanismes que la propaguen. Ignorem què hem de fer per evitar-la o limitar-ne la seva difusió", afirma. (3) Uns dies abans Turró ja ha declarat en una altra entrevista amb el mateix mitjà: "Metges i biòlegs anem, fins a cert punt, perplexos amb la grip." (4) I cap a finals d'octubre, en una sessió de la Reial Acadèmia de Medicina manifesta: "Ens trobem en el mateix [punt] que en relació amb la pesta o el paludisme es trobaven els metges de fa cinquanta anys." (5)

Llegint els diaris veiem que s'arbitren dos grups de mesures contra la grip: unes són responsabilitat de les autoritats, com ara el control de les fronteres, la neteja dels carrers i, sobretot, la publicació d'edictes. Les altres són competència dels particulars i consisteixen en obeir les ordres municipals i del govern civil. Totes fracassen o tenen un impacte limitat. Per falta de mitjans, però també perquè moltes disposicions són irrealitzables.

Però cal ser just. Al costat de mesures fallides, l'Ajuntament adopta d'altres més pràctiques: habilita el Museu Zootècnic del Parc de la Ciutadella com a hospital, contracta 20 metges, i compra dos pavellons desmuntables de fusta i material de desinfecció. (6) Passats els dies, organitza un sistema de 30 safarejos portàtils per a Can Tunis, ja que no n'hi ha de privats. (7)

La crisi posa en evidència les limitacions i els defectes del sistema higiènic i sanitari d'una Barcelona industrialitzada i en expansió. Amb les epidèmies cròniques, la ciutat va fent. Amb la grip del 1918, es col·lapsa.

És un fet distintiu del país? No. Com explica Ramon Turró en un article publicat el 15 d'octubre a *La Publicidad*, a països més avançats que Espanya "de res els va servir les seves admirables organitzacions sanitàries, com de res ens han servit les nostres, i no per rudimentàries com es difon, sinó perquè contra aquest mal devastador no hi ha, avui per avui, defensa possible." (8)

Malgrat el suport de Ramon Turró del sistema sanitari, hi ha deficiències. Per exemple: les autoritats habilitaran els alumnes de l'últim curs de Medicina perquè hi donin un cop de mà voluntàriament i amb una retribució de 20 pessetes. Aquest pagament costarà de cobrar. A ells, i als metges titulars. Així, al març del 1919 llegirem a la premsa que les autoritats, davant la possibilitat d'un nou rebrot letal, tenen dificultats per organitzar un dispositiu. Per què? Per la "mesquina retribució" donada als metges durant l'octubre. (9, 10,11) I al setembre del 1919 encara llegirem que els metges d'Espanya se senten maltractats per "les autoritats i els cacics." (12) Són proves no només de la debilitat del sistema de protecció social, sino de la precarietat de l'Estat. A aquest fet se suma que la sanitat és més aviat assistencial. No hi ha una cobertura universal com en l'actualitat. Qui és de classe benestant es pot pagar els serveis. I qui no, ha de dependre de la caritat.

POLÈMIQUES INTENSES

A l'inici es creu que el responsable de la grip és el bacil de Pfeiffer (*Haemophilus influenzae*), descobert al 1892, tot i que alguns metges apunten més aviat cap al *Micrococcus catharralis*. (13) Però posteriorment, tal com podem llegir als diaris, es troben casos de morts per grip on el bacteri de Pfeiffer és absent. La responsabilitat o no del bacil és una de les moltes polèmiques que recull la premsa. En aquesta ocasió, la discussió és entre Josep Agell (1882-1973), director del Laboratori Provincial d'Higiene de la Diputació de Barcelona, i el doctor August Pi i Sunyer (1879-1965), catedràtic de Fisiologia de la Universitat de Barcelona.

En realitat, qui dubta en públic de l'existència del bacil no és Josep Agell, sinó el president de la Diputació, Joan Vallès Pujals. (14) És un debat que porta un exasperat *El Noticiero Universal* a preguntar-se si l'epidèmia és de grip o no, ja que es dona per fet que és aquell bacil, i no cap altre, l'agent infeccios. (15) A finals d'octubre es descartarà del tot que el bacteri en sigui el causant. (16)

D'altres debats i discussions, també per causa de l'epidèmia, es circumscriuen a l'ús del sèrum antidiftèric com a remei, el desabastiment i presumpte acaparament de fàrmacs, el tancament o no dels centres educatius, el col·lapse dels serveis funeraris i l'impost extraordinari municipal que s'aplica sobre els lloguers dels habitatges per pagar les despeses.

Què fa la premsa barcelonina en general? Els diaris informen sobre el confús origen i causes de la grip, els seus símptomes i tractament, l'evolució de l'epidèmia, i les polítiques adoptades i dictades per les autoritats.

A l'inici, els diaris es limiten a informar, en la creença que el rebrot és un episodi semblant al del mes de juny. Però quan es manifesten els aspectes més inusuals de l'epidèmia, evolucionant en paral·lel a l'opinió pública, aflora una preocupació creixent, que en alguns casos deriva en alarma.

Alguns mitjans, com *La Vanguardia* i *La Veu de Catalunya* mantenen a l'inici una posició més aviat continguda, tot i que al final es fan ressò del malestar general. I, al capdavant, la situació esdevindrà tan greu que només amb informar dels fets ja n'hi ha prou per causar inquietud. Alguns diaris, com *Las Noticias*, publiquen una relació diària de morts, amb el nom, l'edat i el domicili del difunt. És una llista creixent que per sí sola serveix per adonar-se del desastre.

Tots els diaris publiquen les notes oficials segons les quals, gairebé des del primer dia, l'epidèmia és en retrocés. Però alguns s'avenen amb aquestes notes i d'altres, no. El diari *Las Noticias*, el propietari del qual, Rafael Roldós, morirà de grip, és un dels que s'està tot el mes d'octubre creient-se i repetint que l'epidèmia va de baixa, posició que el porta a buscar explicacions alambinades quan hi ha un repunt de la mortalitat. Aquest mitjà, com el *Diario de Barcelona*, fa campanya oberta en contra de l'alarmisme i "l'exageració dels fets", que atribueix a la "ignorància." (17) Però quan la mortalitat desborda els serveis funeraris llavors reclama "l'atenció competent i incessant de les autoritats." (18) I, finalment, quan la realitat ja no es pot amagar més, *Las Noticias* busca consol en el fet que durant l'epidèmia de còlera del 1865 hi van morir comparativament moltes més persones. (19)

Mitjans com *El Correo Catalán*, *El Diluvio* i *El Noticiero Universal* no s'estan d'adoptar una posició que, sobretot en el cas de *El Correo Catalán*, avui anomenariem alarmista i demagògica. *La Publicidad* és molt crítica, però també molt innovadora, perquè envia un periodista a fer una sèrie de reportatges sobre la situació a la frontera i hi investiga els fets, en comptes d'avenir-se amb el que explica el govern civil i prou. *La Publicidad*, a més, es preocupa d'entrevistar a Ramon Turró i August Pi i Sunyer perquè donin la seva opinió documentada sobre la qüestió.

El Correo Catalán és el diari més combatiu. Fa campanya contra les autoritats i aquells que demanen prudència: "Allà cadascú amb la seva consciència. La nostra tranquil·la està, recollint la justa indignació del poble barceloní i sumant-se a la seva enèrgica protesta", afirma. (20)

En canvi, al *Diario de Barcelona*, podem llegir: "Se serveix millor l'interès d'un país oferint sensació de tranquil·litat que no avalotant amb notícies capaces d'abatre el pusil·lànim i treure al fort confiança." (21) És clar que hi ha autoritats que no hi ajuden gens. El ministre de Governació, davant les crítiques només encerta a dir: "Podran faltar medicaments i l'èxit, però no es pot negar la nostra bona voluntat." (22) Els fets acabaran per donar la raó només a una determinada premsa que, potser, va actuar com ho va fer més per conveniència política que no per servir als seus lectors. Una lliçó que també serveix per al present.

En aquesta crisi extrema hi trobem moltes crítiques i poca equanimitat. Un dels pocs que mai perd els papers és Ramon Turró, que en una entrevista a *La Publicidad* remarca un contrast: "Ningú, a Suècia ni a Suïssa es va enfrontar a les autoritats en vista del fracàs; això hauria estat com reclamar mesures contra una aurora boreal." Turró també diu que en comptes de criticar tant les autoritats,

millor es faria en ajudar els malalts. Però, conclou, “és molt més còmode culpar dels mals que ens afecten al veí del davant.” (23)

EL QUE NO ES VEU NO EXISTEIX

Les autoritats tenen pocs mitjans, cert; però a més hi cometen errors. Un de molt greu és amagar els fets amb la creença que així eviten l'alarma. El que no es veu no existeix. A primers d'octubre, el governador civil de Barcelona, Carlos González Rothwos (1865-) manifesta que no cal preocupar-se'n. L'epidèmia, afirma, “es presenta amb caràcters benignes.” (24) També declara que ha explicat al president espanyol que no hi ha “motiu per alarmar-se” perquè “encara que els malalts són nombrosos, els caràcters de la malaltia no tenen cap gravetat.” (25) El 4 d'octubre, el governador insisteix que l'epidèmia ja està decreixent a Barcelona “i els pobles de la província.” (26)

Fins al dia 6 d'aquell mes llegim als diaris informacions que en trauen ferro, perquè “la mortalitat està sent reduïda”, i perquè fora de Barcelona, el nombre d'invasions, com s'anomenen llavors els casos declarats, estan baixant. Però la mateixa premsa informa d'un important increment comparatiu de defuncions en relació amb els mesos d'octubre d'anys anteriors. (27) *La Vanguardia* explica el diumenge 6 d'octubre que la mortalitat de la setmana ha estat de 610 persones, mentre que en idèntica setmana de l'any precedent hi van morir només 235. En dies successius hi trobem més comparatives preocupants. A publicacions satíriques com *L'Esquella de la Torratxa* hi llegim descripcions més encertades del clima ciutadà que no a la premsa seriosa: l'epidèmia en expansió i les autoritats negant-ho. (28) I els diaris fent caixa amb les esqueles, cada cop més nombroses.

Quan ja hi ha capçaleres que comencen a preocupar-se pel que està clar que no és una grip com les altres, el inspector provincial de Sanitat, el doctor Miguel Trallero, encara manifesta que, tot i que a Barcelona hi ha cinc mil malalts, els contagis disminueixen i que tots els casos són “benignes”, però altres fonts multipliquen els casos per deu. (29, 30) Posteriorment, les xifres es disparen fins causar l'alarma (31). Mes motius d'inquietud: cap a la penúltima setmana d'octubre, la grip es manifesta a les Drassanes i la Barceloneta. Aquests dos barris, amb Sants, Hostafrancs, Gràcia i la dreta de l'Eixample són els més afectats per l'epidèmia. En canvi, la grip penetra poc a Sant Andreu i Sant Martí.

L'intent barroer d'amagar els fets pagarà el seu preu. Hi apareix la desconfiança, que donarà pas a la inquietud. Tampoc hi ajuda el fet que el governador civil marxi de la ciutat entre els dies 8 i 17. (32) O que d'una banda es digui que l'epidèmia és en franc retrocés i que alhora s'informi que la Junta de Sanitat es constitueix en “permanent”. (33) O bé, que després de dir cada dia que la crisi va de baixa s'acabi atribuint l'augment de la mortalitat “a les considerables invasions en els anteriors dies”. (34)

A *El Noticiero Universal* trobem aquest comentari: “L'alarma és natural i fonamentada. S'omplen d'esqueles els periòdics. Cada dia ens hi trobem amb la notícia que han mort persones que feia vuit dies es passejaven tranquil·lament

pel carrer. Ni les juntes de Sanitat ni els metges encerten a recomanar-nos tal o qual cosa per evitar la passa.” (35) El mateix exemplar on el governador civil afirma que l'epidèmia s'acaba, està ple d'esqueles, sobretot de gent jove, d'entre 20 i 40 anys (36, 37), una circumstància que la premsa satírica com *L'Esquella de la Torratxa* i *La Campana de Gràcia* no passen per alt. (38) No només gent jove. L'epidèmia està afectant, sobretot, “persones acomodades”, remarca *Las Noticias*. (39). Per això l'abundància d'esqueles. I les pressions sobre les autoritats.

Al final, a *La Vanguardia* hi llegim: “Es va desautoritzar els periòdics des de les esferes oficials, dient que estaven alarmant sense motiu a l'opinió. Passa sempre el mateix: la premsa preveu el perill, el denuncia, s'organitza un mullader de mil dimonis, i hi van les autoritats, sempre endarrerides, a posar-hi remei, no al mal directament, sinó a les informacions escandaloses.” (40)

A Barcelona viuen en aquell moment 641.000 veïns. Segons l'*Anuari Estadístic*, a l'octubre d'aquell any n'hi moren 6.209, quan la xifra normal és de poc més d'un miler. De tots els morts aquell octubre, 1.175 ho són per la grip. Però aquesta infecció, l'any anterior, només ha fet 135 morts. La xifra es multiplica per gairebé deu, en concordança amb les denúncies de *El Diluvio*. (41) Hi ha, a més, veïns que es suïciden en veure que han contret la grip. El 25 d'octubre, *El Noticiero Universal* informa d'un total de sis casos per aquesta causa. (42)

A LES PALPENTES

Com que es desconeix l'agent causant de l'epidèmia, tothom va a les palpentes. Però és un error examinar aquest episodi amb displicència. Tal era l'estat i els límits de la ciència fa un segle i no es podia fer gaire més. En conseqüència, es publiquen moltes hipòtesis. Hi ha desconcert. Tothom hi diu la seva. Llegim comentaris com aquests: “Està vist que és una pura invenció que la grip es propaga en les reunions públiques i que el cèlebre microbi de tal malaltia entra en el cos respirant”, tal com ha assegurat la Mancomunitat a mitjans d'octubre. (43, 44)

Altres opinen que l'origen de la infecció és a l'aigua, al sol, a l'aire, en alguns aliments, als pous negres, a l'acumulació d'escombreries, i –encara– als miasmes... I, naturalment, no falta qui atribueix la grip a la falta de pudor de les modes femenines –massa escotades– o, directament, a un càstig de Déu. (45)

I així, al costat de mesures raonables n'hi ha d'altres que no sabem a què treuen cap, tot i que es fonamenten en la higiene. Ara bé, tal com denuncia Ramon Turró a la premsa “aquí es concep la higiene com una rutina: mesures aïllades, de vegades ineficaces, deixen satisfets els que es creuen erudits exigents. La higiene moderna és tot un sistema.” (46) “Com la cultura ... la salut del cos no s'imposa de cop i volta”, escriu un comentarista de *Las Noticias*. (47)

El doctor Jaume Ferran (1851-1929), com d'altres, observa que haver passat la grip immunitza contra un segon atac. I sobre la higiene diu, en una entrevista:

“Combatre la grip amb mesures sanitàries adequades per combatre la pesta, el còlera, el tifus exantemàtic, la disenteria, la febre groga, etcètera, equival a malbaratar els fons destinats als serveis sanitaris.” (48)

Les autoritats governamentals i municipals també són presoners d'una altra fantasia persistent, a més de creure que el que no es veu no existeix. És a dir, que n'hi ha prou amb publicar alguna disposició en el butlletí oficial perquè es faci realitat. Encara que no n'hi hagi mitjans. *La Publicidad* ho valora així: “Moltes lleis, moltes reials ordres, moltes ordenances, molts bans de governadors i alcaldes. Tot es a la lletra, però molt poc transcendeix a la realitat.” (49) El *Diluvio* afirma que el règim sanitari del moment és “africà”. (50) Al capdavant, el fracàs de les mesures s'explica per la falta de recursos i de poder coercitiu. (51)

Els bombers reguen els carrers amb mànegues amb aigua a pressió i amb zotal. Als diaris podem llegir els llocs i els horaris. Es prohibeix als veïns que escombrin els carrers, ja que es creu que la pols en suspensió estén l'epidèmia. Es demana als particulars que desinfectin casa seva. S'arbitra un burocràtic sistema de cupons perquè les famílies pobres puguin proveir-se de lleixiu. Tal com podem comprovar als diaris, tot això serveix de poc o de res.

El que manen les autoritats és paper mullat gairebé sempre. El governador civil prohibeix la importació i circulació de draps, però pocs el deuen creure i l'edicté es va repetint. (52, 53) L'Ajuntament, llavors presidit per Manuel Morales Pareja (1864-1932), del Partit Republicà Radical, mana treure les gallines, els conills i els altres animals dels balcons i dels terrats. Les cabres lleteres no poden circular pels carrers després de les 10 del matí. I sinó, l'animal serà sacrificat i la carn es repartirà “entre els pobres i els necessitats.” (54) Però aquestes ordres s'ignoren o, a tot estirar, s'amaguen els animals. (55) Per això, *La Veu de Catalunya* s'exclama que, davant les prohibicions municipals, cada ciutadà “no mira sinó la manera d'escapolir-se'n del seu compliment ... La qüestió és burlar-se de la llei, salvaguardant els interessos propis en perjudici dels de la col·lectivitat.” (56) En dies successius i fins al final de l'epidèmia trobarem publicades notes de l'Ajuntament reiterant les prohibicions. (57)

Llegint la premsa ens queda la sensació de desgavell. A principis d'octubre, *El Noticiero Universal* es queixa: “Les escombraries es llencen als carrers malgrat les prescripcions municipals. Les clavegueres fan pudor, els safarejos fan fàstic.” (58) Pocs dies després, *El Diluvio* denuncia que l'alcaldia no pot acabar amb el costum “de llençar escombraries al carrer” però “tampoc ha fet res per evitar que les voreres siguin escombrades a qualsevol hora del dia”. (59). Encara als últims dies d'octubre trobem a *La Publicidad* la queixa que hi ha “munts d'escombraries hores i hores al sol.” (60). A *Las Noticias* llegim aquest comentari: “Hi ha en aquesta ciutat, especialment a l'Eixample, infinitat de solars al costat d'edificis i la neteja dels quals ningú no cuida”. El comentarista explica que aquests solars estan plens de brutícia, escombraries i animals morts. (61) En resum: l'Ajuntament publica un ban, els veïns fan l'orni; i l'Ajuntament torna a emetre un altre ban que torna a ser ignorat. (62, 63) I la ciutat continua bruta.

L'epidèmia fa que, per primer cop i encara que sigui sobre el paper, les autoritats es preocupin per millorar les condicions de vida dels habitatges i dels carrers de la ciutat. El regidor Lluís Companys, d'Esquerra Republicana de Catalunya, proposa que s'aprofiti l'oportunitat per fer higienitzar els immobles i els dipòsits d'aigua. (64) També s'ordena que cada habitatge tingui el seu propi lavabo, i no un per replà, com és habitual llavors. (65, 66, 67) Són bones iniciatives, però allunyades de la realitat. El ban municipal dona als propietaris un termini de només sis mesos per instal·lar-hi els lavabos, quinze dies per posar-hi aigua corrent i vuit dies per netejar els dipòsits domèstics d'aigua.

Una carta al director a *El Noticiero Universal* toca de peus a terra: "Barcelona no té prou aigua per aquest servei [i] dins del termini assenyalat no es podria portar tot el material necessari." (68). I un comentarista de *Las Noticias* reflexiona: "Jo demano a l'alcalde, al governador i a la Junta de Provincial de Sanitat d'on hem de treure els cinquanta mil wàters que, almenys, es necessiten ... També és molt còmode manar clausurar tots els pous. Però d'on trauran l'aigua els veïns d'aquí a vuit dies?" (69)

La falta de recursos es manifesta en les queixes que els veïns d'alguns barris formulen a l'Ajuntament arran d'una neteja deficient. (70) Part de la premsa, com *La Veu de Catalunya*, *El Diluvio* i *El Correo Catalán*, no estalvien crítiques a la passivitat municipal. (71)

SARCASME SENSE NOM

Hi ha una polèmica important per la manera que l'Ajuntament aconsegueix un pressupost extraordinari d'un milió i mig de pessetes per combatre la malaltia. Consisteix a imposar una contribució ciutadana sobre el lloguer. Sobre aquest fet, *El Correo Catalán* escriu que l'impost és injust perquè recau en la gent que no pot ser propietària; és a dir, en la pobre. "Aquest sarcasme no té nom", conclou el diari tradicionalista. (72) A *El Diluvio* es recullen les queixes i les accions de la Unió de Llogaters davant l'impost. (73)

El Noticiero Universal destaca la inutilitat de la mesura: "Per molt que s'apressi el Municipi no haurà cobrat aquest milió i mig fins d'aquí algun temps, és a dir probablement quan hagi desaparegut per complert l'epidèmia." (74) I també es queixa que el municipi hagi malbaratat el pressupost en "cotxes, banquets, subvencions, estàtues i viatges" en comptes de netejar la ciutat. "Resulta d'un efecte deplorable que es demani diners per a Sanitat a les famílies que acaben de tenir malalts o han sofert la pèrdua d'essers estimats ... quan a la inacció de l'Ajuntament s'ha d'atribuir la més gran part dels estralls que l'epidèmia actual ha fet", rebla aquest diari. (75)

Amb la lectura de la premsa ens assabentem que moltes estafetes de correus tanquen per malaltia i que als pobles les feines de la recollida del blat s'ajornen. Es suspenen o es posterguen les festes. Això succeeix, per exemple, a Girona, fet que no agrada tothom. Un editorialista del *Heraldo de Gerona* escriu: "No s'han

de suspendre les festes de sant Narcís perquè proporcionen grans ingressos al comerç i a la indústria gironina.” (76)

Ara bé: la vida social no està paralitzada del tot. S'organitzen excursions i actes en els quals per força hi ha d'haver contacte humà. El govern civil decreta que els teatres i els cinemes es desinfectin entre sessió i sessió; i que si no, que tanquin. (77, 78) L'Ajuntament mana que els cinemes i teatres només facin una sessió al dia, prohibeix que hi hagi espectadors de peu –ordre que s'ignora (79)– i insta a desinfectar els locals cada dues representacions amb vapors de sofre. Prohibicions innecessàries, perquè la por al contagi fa caure l'afluència de públic, com es pot comprovar per les queixes dels serveis de beneficència que es financen amb un percentatge de la taquilla. (80, 81, 82, 83) I algunes obres tampoc es representen perquè els actors han emmalaltit o han estat exonerats de complir amb els seus contractes. (84)

Cap al final de l'epidèmia, a la vista que els fumadors expectoren molt, es prohibeix el tabac als cinemes, als teatres, al Ferrocarril de Sarrià i als tramvies. (85) Uns tramvies, per cert, circulen amb les finestres abaixades, una mesura de ventilació que de pas contribueix al refredament dels usuaris. Els passatgers i la premsa es queixen, i les finestres es tanquen a partir del 12 d'octubre. Potser el fet que molts conductors i cobradors estiguin malalts –267 en total, el 23 d'octubre– hi té veure. (86)

Per evitar les aglomeracions, el governador prohibeix els balls en llocs tancats, i anar als cementiris els dies 1 i 2 de novembre. (87) Les floristes protesten i es rectifica a mitges: es podrà anar als cementiris a lliurar les corones a l'encarregat, que se n'ocuparà de col·locar-les a lloc. En el benentès que tot el parament floral es cremarà el dia 3. (88)

També se suspeneixen els partits de futbol del Campionat de Catalunya, però aquesta suspensió s'aixeca hores després i els dotze equips s'hi poden enfrontar. (89) Cap al final de l'epidèmia es prohibeixen les visites a l'Hospital de la Santa Creu, una restricció que ja s'ha imposat a tots els altres hospitals a mitjans d'octubre. (90, 91) Fet diferent és que l'ordre s'obeeixi.

S'imposen mesures que topen amb la realitat. Es tanca la Universitat de Barcelona i les escoles públiques, llavors anomenades nacionals. L'Ajuntament aclareix que és una acció “preventiva” de la grip, però que això no ha de ser “motiu d'alarma”. (92) Però quan es vol fer el mateix amb les escoles privades, decisió que queda a l'arbitri del governador civil i no de la Junta de Sanitat, les organitzacions professionals es queixen, perquè la clausura, diuen, deixarà molts professors i les seves famílies en la misèria. (93) Més encara: els directors de les acadèmies particulars insten a reobrir les escoles nacionals “per allunyar els nens de pitjors perills, al carrer, al cinema o a altres llocs” (94). Les acadèmies tanquen igual i les protestes creixen. Les escoles públiques d'adults romanen obertes perquè n'hi ha poques i a més, tal com conclou el governador civil, les condicions higièniques dels locals són millors que no les dels domicilis dels alumnes. (95)

CERVENA, ENTABANADORS I EL IODE

A la premsa també trobem informació –i molts anuncis– sobre els tractaments. A banda de les aspirines, la quinina, els purgants –aquests recomanats per l'inspector de Sanitat en persona (96)–, les sagnies i el desinfectants per al nas i la gola, molts malalts confien en les begudes espirituoses com a remei infalible. A *La Vanguardia*, el comentarista Ariel escriu: “Els metges somriuen en veure que la gent aixeca el colze com a mesura higiènica; però somriuen encara més a gust els traficants de begudes alcohòliques.” (97) I un altre comentarista escriu: “Els que hagin adoptat el costum de medicar-se amb vuit o deu gotes de conyac o aiguardent al dia, els aconsellem que utilitzin els mateixos diners ... en costelles a la brasa o rap amb alloli.” (98) Als diaris trobem anuncis de begudes que es presenten com a remeis contra la grip, propaganda que la premsa satírica sap explotar. (99, 100) Un anunci diu, textualment: “Les persones que, com a única beguda, prenguin cervesa, es veuran lliures del contagi de les malalties infeccioses.” (101). Naturalment, també trobem articles desaconsellant del tot el consum d'alcohol. (102)

Però la desorientació és territori adobat per als remeis fantàstics. La policia porta una dona al jutge per vendre un producte infalible: “àcid cítric, orenga, anís i algunes drogues més.” (103) *El Noticiero Universal* denuncia l'aparició d'una altra “plaga”: “la dels remeiers, sonàmbules, homes i dones que “curen” senyant els malalts o amb estrambòtiques “oracions”, entabanadors i poca vergonyes que exploten la incultura i la credulitat popular.” (104)

També hi ha una gran polèmica, i alhora demostració del desgavell sanitari, amb el sèrum antidiftèric. A la premsa llegim que el ministre de Governació, Manuel García Prieto, exigeix al governador civil de Barcelona que posi fre a “l'enorme abús de sèrum antidiftèric en el tractament contra la grip.” (105) Però l'endemà, en una sessió del Senat, un senador vitalici, Tomàs Maestre, catedràtic de Medicina, dirà: “El sèrum antidiftèric és l'agent més poderós que es coneix per prevenir la grip.” (106) Trobem articles elogiant el poder d'aquest producte, sobretot a l'inici del contagi. (107) En dies successius llegim notícies on s'insta a produir més sèrum, i fins i tot s'informa que el mateix ministeri de Governació promet donar recursos perquè tal operació sigui possible. (108)

L'epidèmia s'entoma molt al principi amb bon humor. A *La Vanguardia* del 20 de setembre llegim un comentari: consumir cebes afavoreix la curació “gairebé instantània de la grip”. I s'hi afegeix: “El dolent és que després per estar a prop de la gent caldria tapar-se la boca amb un mocador.” (109) Ens assabentem també d'altres tractaments experimentals, com la injecció subcutània de la pròpia sang del pacient i després “posar a disposició de l'organisme metalls col·loïdals.” (110) Uns metalls entre els quals està inclòs l'or. (111) Altres doctors, fonamentant-se en l'experiència, recomanen sals de quinina associades a l'aspirina. (112) N'hi ha qui opina, ara, que part de les morts del moment s'expliquen per una sobredosi d'aspirines.

Curacions miraculoses: davant els primers símptomes, cal prendre's un purgat com ara el sulfat de sosa, fer repòs absolut i aplicar-se tintura de iode entre els dos omòplats. L'endemà s'ha de fer una repintada de iode. Segons la notícia, els resultats són excel·lents. (113) Més idees: hi trobem un article que recomana beure deu gotes de iode dissoltes en vi o llet per prevenir la grip. (114, 115) També es recomana utilitzar derivats del mercuri, iodur potàssic i fins i tot, vi escumós i "café alcoholitzat". Una variació al tractament del iode dissolt: es convida a inhalar-ne vapors. (116) Com que no hi ha cap altre remei clar, el iode genera un gran interès, com ho prova el fet que d'articles que en parlen els trobem a tot arreu, fins i tot a la premsa comarcal. (117, 118) Però també es publiquen comentaris en contra del iode, un remei que sembla que no agrada gens a Ramon Turró. (119, 120)

La Reial Acadèmia de Medicina i Cirurgia es pronuncia: no hi ha cap tractament "específic únic i sistemàtic de la grip, i com a tal no poden considerar-se el iode, la quinina, els antitèrmic-analgèsics, l'arsènic, el blau de metilè, etcètera". També alerta contra les "medicacions intempestives i desproporcionades que pertorbin les defenses naturals contra la infecció." (121)

En una sessió celebrada en aquesta mateixa Reial Acadèmia, Ramon Turró critica les "profilaxis fantàstiques, remeis de comerciant i desinfeccions humorístiques de teatres amb aigua de Colònia" i afirma que l'epidèmia seria menys greu si, en comptes de lleixiu, l'Ajuntament repartís entre la població mascaretes fetes amb tres replecs de gasa. (122)

Els medicaments són inútils, però malgrat això l'epidèmia en causa una carestia. Als pocs dies d'esclatar l'epidèmia, el governador civil mana fer un inventari de totes les drogues amb la intenció de "prohibir, si ho considera convenient, la sortida de medicaments en vista a l'escandalosa alça que n'han experimentat molts". "D'un flascó de quinina que en temps normals costa 2 pessetes, li han cobrat al propi governador 20,80 pessetes", hi afegeix la notícia. (123)

Cap al final de l'epidèmia se segueix denunciant l'escassetat l'encariment dels medicaments. El Col·legi de Farmacèutics es queixa de la falta d'uns ingredients que, a més, és impossible d'adquirir "per mitjans normals" (124) i per aquest motiu celebra una reunió extraordinària el 26 d'octubre. (125) Arran d'aquesta assemblea, el governador civil torna a demanar als adroguers una declaració jurada de les seves existències: senyal que l'ordre de unes setmanes abans ha estat ignorada. Alhora, part de la premsa demana que la justícia actuï contra els acaparadors. (126) *El Diluvio* publica un parell d'articles titulats "L'illa dels Lladres" on critica les autoritats (127) o, més exactament, la seva absència davant les abusos relacionats amb els fàrmacs. (128)

Com prevenir aquella calamitat? Ramón Turró manifesta a l'inici: "El secret del triomf està en la perfecta salut i nutrició de l'individu i que es cuidi amb diligència tota indisposició que comenci a notar." (129) Sobre aquesta recomanació, que les autoritats fan seva, el comentarista Ariel escriu a *La Vanguardia*: "Això, per als pobres, és un problema tan difícil de resoldre com la mateixa malaltia." (130) D'altres recomanacions, com ara evitar "l'amuntegament de malats a cases

petites i sense condicions higièniques” (131) o que cada malalt ha d'ocupar “una sola habitació” o si no, posar-hi “una separació amb envans o llençols penjant entre els llits, ventilant constantment les habitacions” (132) semblen un sarcasme, perquè bona part dels barcelonins viuen en condicions insalubres i no per gust.

IMMIGRACIÓ CLANDESTINA

Una de les primeres accions que prenen les autoritats és mirar de limitar l'entrada dels treballadors provinents de França, expulsats un cop estaven acabant les hostilitats o que han finalitzat la verema. Inversament, també es prohibeix l'emigració. (133) En un episodi que ens evoca l'actualitat i que denuncia la premsa, molts dels treballadors que es veuen privats d'entrar-hi i arribar als seus pobles creuen la frontera d'amagat.

El doctor August Pi i Sunyer manifesta en una entrevista que el tancament de fronteres és “inhumà i contraproduent” perquè incentiva la immigració clandestina, i per tant, l'entrada de persones infectades sense vigilància ni control. (134) I, de fet, ja a principis d'octubre, la Junta de Sanitat afirma: “Els cordons sanitaris, les declaracions i desinfeccions obligatòries deixen sempre filtrar la grip.” (135) “Ens deia un metge que sens dubte els reingressats van ser els principals conductors per on ens va venir aquesta invasió epidèmia de la grip”, escriu el periodista de *La Publicidad* Carlos Crehuet, enviat especial a la frontera. (136).

Davant el col·lapse del sistema, i com que els treballadors són els més afectats, l'única solució que proposen les classes benestants és la caritat. (137, 138) Una caritat que en ocasions es veuen obligades a demanar institucions com l'Hospital de la Santa Creu. (139) Els diaris publiquen notícies al respecte i llistes de persones que hi fan aportacions.

En augmentar la mortalitat, la crisi i el col·lapse es desplaça cap al monopoli de la Unió d'Empreses de Pompes Fúnebres, que alhora atribueix el desgavell a la falta de taüts. (140) Per tal d'agilitar, inútilment, els enterraments, l'Ajuntament mana que els capellans no vagin a les cases ni acompanyin els següents fúnebres i que el dol es doni per finalitzat a la parròquia. (141) Igualment, davant la falta de personal, l'Ajuntament habilita els guàrdies municipals perquè portin els cotxes fúnebres si el seu conductor titular està malalt. La Creu Roja organitza un servei de recollida de cadàvers de les famílies pobres, i el bisbat publica notes expulsant-s'hi la responsabilitat del desori.

També es mana que les campanes no facin el toc de difunts, ja que sembla que això estén l'alarma. Però a *El Diluvio* es pot llegir que malgrat la restricció, els campaners les toquen a totes hores, fet que molesta i perjudica els malalts. Davant el panorama escruixidor que representa l'acumulació de taüts a l'aire lliure a l'estació del Morrot, el governador civil recomana a la Creu Roja que hi instal·li una tenda de campanya per amagar-los. (142)

COL·LAPSE I CAOS

Diaris com *El Correo Catalán*, *La Vanguardia*, *el Diari de Barcelona*, *El Diluvio* i *El Noticiero Universal* publiquen notes amb l'adreça exacta on un difunt s'hi està un temps excessiu sense ser retirat. A *El Correo Catalán* llegim: "Si no fos per la iniciativa popular, la col·laboració desinteressada dels ciutadans, s'amuntegarien els cadàvers a les cases. El diari carrega contra el monopoli i remarca: "Els taüts hi arriben tard i són dolents; quan els cadàvers són en descomposició i donant lloc a escenes esborronadores." (143) "Cadàvers insepults dies i dies, focus horribles d'infecció al girar la cantonada, espectacles macabres per trencament de taüts i falta de pràctica en traslladar cadàvers per part dels empleats, incivilitat i males maneres d'alguns d'aquests, retard creixent d'enterraments, amuntegament indecorós de cadàvers en el dipòsit dels cementiris amb miasmes pudents. Les autoritats, com si no existissin. El govern, sense assabentar-se'n ni intervenir-hi." (144) Llegim també com 400 veïns del carrer de Sant Domènec del Call es manifesten per les deficiències del servei fúnebre i perquè l'Ajuntament no va desinfectar la casa d'una difunta. (145) Per al carlí *El Correo Catalán*, la conclusió és clara: "Barcelona és un aduar marroquí, un femer, un podrimenter immund" on els veïns no tenen dret a la vida. (146)

En resum, Barcelona com gairebé totes les ciutats i poblacions del món afectades per la grip del 1918 es va trobar amb una crisi sanitària per a la qual no estava preparada. La limitació de l'organització sanitària, la disposició des dels poders públics de mesures il·lusòries i irrealitzables, la falta crònica de serveis i recursos, i la indisciplina de la població, forçada per les circumstàncies, van contribuir a causar una situació complexa en la salut pública que ara commemorem.

La premsa va informar dels fets amb una certa contenció al principi, perquè es creia que seria una epidèmia com la del mes de juny. Quan es va veure l'autèntica dimensió de la crisi, alguns diaris com *Las Noticias* i *el Diario de Barcelona* van fer campanya contra l'alarmisme. Però d'altres mitjans, com *El Diluvio*, *El Noticiero Universal* i *El Correo Catalán* van carregar contra les autoritats. Al mig, però sense ser equidistants del tot, hi havia *La Vanguardia*. *La Veu de Catalunya* i *La Publicidad*, que criticaven les autoritats, però sense arribar als extrems d'altres mitjans. De la lectura dels diaris es treu la impressió que més que preocupar-se per la grip per donar un servei al lector, determinada premsa va utilitzar la crisi com a eina de desgast polític. Al capdavant, i vist amb perspectiva, una posició que encara és d'actualitat.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- 1: "Informaciones de Barcelona. La cuestión sanitaria". *La Vanguardia*, 17 d'octubre del 1918. Pàgina 8, primera columna.
- 2: Almanac del Diari de Barcelona. Any 1920. Pàgina 21.
- 3: "Ramon Turró: Tengamos juicio". *La Publicidad*, 15 d'octubre del 1918. Pàgina 3.
- 4: "C. C: Una visita al doctor Turró". *La Publicidad*, 29 de setembre del 1918. Pàgina 3.
- 5: "Real Academia de Medicina. Sesión sobre la gripe". *Las Noticias*, 27 d'octubre del 1918.

- 6: "Informaciones de Barcelona. Ayuntamiento. La cuestión sanitaria. La Vanguardia, 10 d'octubre del 1918, pàgina 6.
- 7: "La gripe. Lavaderos portátiles. El Diluvio, 19 d'octubre del 1918. Pàgina 9.
- 8: "Ramon Turró: Tengamos juicio". La Publicidad, 15 d'octubre del 1918. Pàgina 3.
- 9: "Los médicos". La Vanguardia, 24 d'octubre del 1918. Pàgina 14, quarta columna.
- 10: "Nota política". La Vanguardia, 22 de març del 1919. Pàgina 7.
- 11: "De la tarda. La classe mèdica". La Veu de Catalunya, 23 d'octubre del 1918, edició de la tarda. Pàgina 10.
- 12: "El comitè de defensa de la clase médica". La Vanguardia, 22 de setembre del 1919. Pàgines 5, quarta columna i 6, primera columna.
- 13: Rodríguez Ocaña, Esteban: "La grip a Barcelona: un greu problema esporàdic de salut pública. Epidèmies de 1889-90 i 1918-19" A: Roca Rosell (coordinador). Cent anys de salut pública a Barcelona. Barcelona. Ajuntament de Barcelona, 1991; 131-156.
- 14: "La grippe". Las Noticias, 12 d'octubre del 1918.
- 15: "El estado sanitario. ¿En qué quedamos? ¿Es la gripe o no?". El Noticiero Universal, 11 d'octubre del 1918. Pàgina 3, sexta columna.
- 16: "Real Academia de Medicina. Sesión sobre la gripe". Las Noticias, 27 d'octubre del 1918. Pàgina 5.
- 17: "La grippe". Las Noticias, 9 d'octubre del 1918. Pàgina 2.
- 18: "La grippe". Las Noticias, 10 d'octubre del 1918. Pàgina 2.
- 19: "La grippe". Las Noticias, 11 d'octubre del 1918. Pàgina 2.
- 20: "Sigue el capítulo de cargos". El Correo Catalán, 16 d'octubre del 1918. Pàgina 1.
- 21: "Revista de Madrid" Diario de Barcelona, 6 d'octubre del 1918. Pàgina 11055. Línia 21 i ss.
- 22: "Los médicos". La Vanguardia, 24 d'octubre del 1918. Pàgina 14, quarta columna.
- 23: "Ramon Turró: Tengamos juicio". La Publicidad, 15 d'octubre del 1918. Pàgina 3.
- 24: "Govern civil". La Veu de Catalunya, 3 d'octubre del 1918, edició del matí. Pàgina 2.
- 25: "La epidèmia reinante". La Vanguardia, 3 d'octubre del 1918. Pàgina 7.
- 26: "La salud pública". Las Noticias, 5 d'octubre del 1918. Pàgina 1.
- 27: "La epidèmia de gripe. La mortalidad". La Vanguardia, 6 d'octubre del 1918. Pàgina 8, segona columna.
- 28: "Microbi: La passa i la contra-passa". L'Esquella de la Torratxa, número 2076. 11 d'octubre del 1918. Pàgina 651.
- 29: "La grippe". Las Noticias, 8 d'octubre del 1918. Pàgina 2.
- 30: "Doctor Somak". La epidèmia de gripe". El Diluvio, 11 d'octubre del 1918. Pàgina 9.
- 31: "Noticias generales. Diario de Barcelona, 10 d'octubre. Pàgina 12.112.
- 32: Almanac del diari de Barcelona. Any 1920. Pàgina 19.
- 33: "La grippe. La Junta de Sanidad". Las Noticias, 16 d'octubre del 1918. Pàgina 2.
- 34: "La grippe". Las Noticias, 22 d'octubre del 1918. Pàgina 2.
- 35: "Crónica general. De la epidèmia". El Noticiero Universal, 7 d'octubre del 1918. Pàgina 2.
- 36: Rodríguez Ocaña, Esteban: "La grip a Barcelona: un greu problema esporàdic de salut pública. Epidèmies de 1889-90 i 1918-19" A: Roca Rosell (coordinador). Cent

- anys de salut pública a Barcelona. Barcelona. Ajuntament de Barcelona, 1991; 131-156..
- 37: La Vanguardia, edicions de l'11, 17, 24, 25, 27 i 30 d'octubre del 1918. Pàgina 1 i ss.
- 38: La campana de Gràcia, 12 d'octubre del 1918. Pàgina 4. L'Esquella de la Torratxa, 18 d'octubre del 1918. Pàgina 677.
- 39: "La salut pública". Las Noticias, 4 d'octubre del 1918. Pàgina 2. "Doctor Somak". La epidèmia de gripe". El Diluvio, 11 d'octubre del 1918. Pàgina 9.
- 40: "Ariel: Cotidianas". La Vanguardia, 10 d'octubre del 1918. Pàgina 12.
- 41: Anuari Estadístic de la Ciutat de Barcelona. Volum XVII, 1918-1919-1920. Pàgines 148 i 151.
- 42: "El estado sanitario. Un suicidio". El Noticiero Universal, 25 d'octubre del 1918. Pàgina 3.
- 43: "Noticias". Heraldo de Gerona, 31 d'octubre del 1918. Pàgina 2.
- 44: "La epidèmia reinante". Diario de Tortosa, 15 d'octubre del 1918. Pàgina 2.
- 45: "La moral y la higiene". "¡Misericordia, oh Dios, misericordia!". La Comarca. Periódico semanal propulsor de los intereses del Vallés, 19 d'octubre del 1918. Pàgines 2 i 3.
- 46: "C. C: Una visita al doctor Turro". La Publicidad, 29 de setembre del 1918. Pàgina 3.
- 47: Max: "Paradojas. Puntilla". Las Noticias, 12 d'octubre del 1918.
- 48: "Carlos Fonseca: Lo que dice el doctor Ferran". Diario de Tortosa, 15 d'octubre del 1918. Pàgines 1 i 2.
- 49: "Miguel Sarmiento: La linterna de Diógenes. El regreso de la gripe". La Publicidad, 23 d'octubre del 1918. Pàgina 1.
- 50: "Crecen la epidèmia y la ineptitud". El Diluvio, 24 d'octubre del 1918. Pàgina 6.
- 51: "Informaciones de Barcelona. Ayuntamiento". La Vanguardia, 17 d'octubre del 1918. Pàgina 8.
- 52: "Salut pública". La Veu de Catalunya, 17 d'octubre del 1918. Pàgina 9, primera columna, final.
- 53: "Los traperos". El Noticiero Universal, 22 d'octubre de 1918. Pàgina 3, tercera columna. La Publicidad, 23 d'octubre del 1918. Pàgina 4, primera columna.
- 54: "El estado sanitario". El Correo Catalán, 12 d'octubre del 1918. Pàgina 4, tercera columna.
- 55: "Salut pública". La Veu de Catalunya, 21 d'octubre del 1918. Pàgina 13.
- 56: "Hildebrand: Reportatge d'un dia". La Veu de Catalunya, 9 d'octubre del 1918. Edició de la tarda. Pàgina 9.
- 57: "Salut pública". La Veu de Catalunya, 30 d'octubre del 1918. Edició de la tarda. Pàgina 7.
- 58: "Crónica general". El Noticiero Universal, 7 d'octubre del 1918. Pàgina 2.
- 59: "¡Qué dictadores sanitarios!". El Diluvio, 16 d'octubre del 1918. Pàgina 7.
- 60: "La gripe". La Publicidad, 23 d'octubre del 1918. Pàgina 4, segona columna.
- 61: "Max: Paradojas. En el clavo". Las Noticias, 26 d'octubre del 1918. Pàgina 1.
- 62: "Salut pública". La Veu de Catalunya, 21 d'octubre del 1918, edició de la tarda. Pàgina 13, primera columna.
- 63: "Salut pública". La Veu de Catalunya, 22 d'octubre del 1918, edició de la tarda. Pàgina 9.

- 64: "Sesión del Ayuntamiento. La cuestión sanitaria". El Diluvio, 10 d'octubre del 1918. Pàgina 13.
- 65: "Salut pública". La Veu de Catalunya, 20 d'octubre del 1918, edició de la tarda. Pàgina 9.
- 66: "El estado sanitario". El Correo Catalán, 20 d'octubre del 1918. Pàgina 3, tercera columna.
- 67: "El estado sanitario. Medidas de higiene". El Noticiero Universal, 20 d'octubre del 1918. Pàgina 3.
- 68: "Manuel Docampo: la instalación de waters". El Noticiero Universal, 22 d'octubre del 1918. Pàgina 4
- 69: "Max: Paradojas. Gollerias". Las Noticias, 1 de novembre del 1918. Pàgina 1.
- 70: "Salut pública". La Veu de Catalunya, 17 d'octubre del 1918, edició de la tarda. Pàgina 12.
- 71: "Passivitat lamentable". La Veu de Catalunya, 18 d'octubre del 1918, edició de la tarda. Pàgina 6.
- 72: "Capítulo de quejas". El Correo Catalán, 13 d'octubre del 1918. Pàgina 2.
- 73: "El nuevo impuesto municipal". El Diluvio, 17 d'octubre del 1918. Pàgines 7 i 8. "La Unión de inquilinos". El Diluvio, 19 d'octubre del 1918. Pàgina 7.
- 74: "Crónica general. De la epidèmia". El Noticiero Universal, 14 d'octubre del 1918. Pàgina 2.
- 75: "Ecos de la opinión. El impuesto sobre los alquileres". El Noticiero Universal, 22 d'octubre del 1918. Pàgina 4, primera columna.
- 76: "No deben suspenderse las ferias y fiestas de S. Narciso". Heraldo de Gerona, 17 d'octubre del 1918. Pàgina 1.
- 77: "Salut pública". La Veu de Catalunya, 18 d'octubre del 1918. Edició de la tarda. Pàgina 10.
- 78: "El estado sanitario". El Noticiero Universal, 18 d'octubre del 1918. Pàgina 4.
- 79: "Un abús vergonyós". La Veu de Catalunya, 30 d'octubre del 1918, edició matinal. Pàgina 9, quarta columna.
- 80: "La Junta de Protección a la Infancia". La Vanguardia, 29 d'octubre del 1918. Pàgina 7, tercera columna.
- 81: "Salut pública. Els teatres". La Veu de Catalunya, 17 d'octubre del 1918, edició matinal. Pàgina 9.
- 82: "Salut pública". La Veu de Catalunya, 19 d'octubre del 1918, edició de la tarda. Pàgina 9.
- 83: "Salut pública. El tancament de teatres". La Veu de Catalunya, 22 d'octubre del 1918, edició del matí. Pàgina 5.
- 84: "Per la salut pública". La Veu de Catalunya, 16 d'octubre del 1918, edició de la tarda. Pàgina 8, primera columna. "D'espectacles". La Veu de Catalunya, 17 d'octubre del 1918, pàgina 9, segona columna.
- 85: La Vanguardia, 28 d'octubre del 1918. Pàgina 6, segona columna. La Veu de Catalunya, 30 d'octubre del 1918, edició del matí. Pàgina 13, primera columna.
- 86: Las Noticias. "Los tramviers". 22 d'octubre del 1918. Pàgina 2.
- 87: "El estado sanitario". El Noticiero Universal, 18 d'octubre del 1918. Pàgina 4.
- 88: "La gripe. La conmemoración de los Difuntos". Las Noticias, 31 d'octubre del 1918.

- 89: "El estado sanitario". El Correo Catalán, 20 d'octubre del 1918. Pàgina 3, quarta columna.
- 90: "Darreres informacions". La Veu de Catalunya, 19 d'octubre del 1918, edició matinal. Pàgina 7, quarta columna.
- 91: "Salut Pública". La Veu de Catalunya, 24 d'octubre del 1918, edició de la tarda. Pàgina 2, cinquena columna.
- 92: "Dice el alcalde". Las Noticias, 13 d'octubre del 1918. Pàgina 2.
- 93: "Telegramas i conferències de La Veu. L'ensenyament privat". La Veu de Catalunya, 17 d'octubre del 1918, edició matinal. Pàgina 4.
- 94: "El estado sanitario. Las escuelas particulares". El Noticiero Universal, 19 d'octubre del 1918. Pàgina 3.
- 95: "Salut pública". La Veu de Catalunya, 26 d'octubre del 1918, edició de la tarda. Pàgina 13, primera columna.
- 96: "La gripe". Las Noticias, 8 d'octubre del 1918. Pàgina 2.
- 97: "Ariel: Cotidianas". La Vanguardia, 24 d'octubre del 1918. Pàgina 12.
- 98: "El iodo, la gripe i l'esperit... de vi". Diario de Villanueva y Geltrú, 24 d'octubre del 1918. Pàgines 1 i 2.
- 99: "Contra la grippia" Acudit gràfic. L'Esquella de la Torratxa, 25 d'octubre del 1918. Pàgina 686.
- 100: "Xarau: el triomf de la beguda". L'Esquella de la Torratxa, 18 d'octubre del 1918. Pàgina 672
- 101: La Veu de Catalunya, 20 d'octubre del 1918, edició matinal. Pàgina 4, primera columna.
- 102: "Doctor Somak". La epidèmia de gripe". El Diluvio, 11 d'octubre del 1918. Pàgina 9.
- 103: "Telegramas i conferències de la Veu. El curanderisme." La Veu de Catalunya, 25 d'octubre del 1918, edició del matí. Pàgina 4, tercera columna.
- 104: "Crónica general. Dos plagas". El Noticiero Universal, 25 d'octubre del 1918. Pàgina 2.
- 105: "La epidèmia reinante. El empleo del suero antidiftérico". La Vanguardia, 24 d'octubre del 1918. Pàgina 8. La Veu de Catalunya, 24 d'octubre del 1918, edició del matí. Pàgina 2, tercera columna.
- 106: "Senado". La Vanguardia, 26 d'octubre del 1918. Pàgina 10, tercera columna.
- 107: "Tratamiento médico de la gripe". Diario de Reus, 26 d'octubre del 1918. Pàgina 2.
- 108: "Sèrums contra la grip". La Veu de Catalunya, 30 d'octubre del 1918, edició de la tarda. Pàgina 11, primera columna.
- 109: Ariel: "Cotidianas". La Vanguardia, 20 de setembre del 1918. Pàgina 10.
- 110: "L'epidèmia a França". La Veu de Catalunya, 1 d'octubre del 1918, edició del matí. Pàgina 3, tercera columna.
- 111: "Tratamiento médico de la gripe". Diario de Reus, 26 d'octubre del 1918. Pàgina 2.
- 112: "Doctor Farreras Munner: "La gripe. Su tratamiento". El Noticiero Universal, 27 d'octubre del 1918. Pàgina 3.
- 113: "La gripe. El tratamiento del yodo". El Diluvio, 18 d'octubre del 1918. Pàgina 7.
- 114: "Dr. Belaustegioitia: Contra la gripe". El Correo Catalán, 21 d'octubre del 1918. Pàgina 1.

- 115: "Dr. Belaustegigoitia: El yodo ¿preventivo de la gripe?". El Diluvio, 23 d'octubre del 1918. Pàgina 9.
- 116: "Doctor R. Boquet: "Fruits de l'experiència". La Veu de Catalunya, 29 d'octubre del 1918, edició del matí. Pàgina 7. "Doctor Andreu Sobrino Álvarez: Salut pública. Tractament actual de la grip". La Veu de Catalunya, 29 d'octubre del 1918, edició del matí. Pàgina 15.
- 117: "Contra la gripe". El Restaurador, 24 d'octubre del 1918. Pàgines 1 i 2.
- 118: "El iodo, la gripe i l'esperit... de vi". Diario de Villanueva y Geltrú, 24 d'octubre del 1918. Pàgines 1 i 2.
- 119: "Curación de la gripe. Dos opiniones". Diario de Reus, 23 d'octubre del 1918. Pàgina 2.
- 120: "Esquellots". L'Esquella de la Torratxa, 25 d'octubre del 1918. Pàgina 694.
- 121: La Vanguardia, 5 de novembre del 1918. Pàgina 6, tercera columna.
- 122: "Real Academia de Medicina. Sesión sobre la gripe". Las Noticias, 27 d'octubre del 1918. Pàgina 6.
- 123: "La epidèmia reinante. Disposiciones del gobernador". La Vanguardia, 9 d'octubre del 1918. Pàgina 18.
- 124: "Salut pública: L'encariment dels productes farmacèutics. Nota del Col·legi de Farmacèutics de Barcelona". La Veu de Catalunya, 25 d'octubre del 1918, edició de la tarda. Pàgina 5, segona columna.
- 125: "La gripe. El precio de los medicamentos". Las Noticias, 26 d'octubre del 1918. Pàgina 2.
- 126: "La gripe. Farmaceuticos" Las Noticias, 27 d'octubre del 1918. Pàgina 2.
- 127: "¡La isla de los Ladrones! Ahora los medicamentos". El Diluvio, 26 d'octubre del 1918. Pàgina 9.
- 128: "¡La isla de los Ladrones!. Los medicamentos". El Diluvio, 31 d'octubre del 1918. Pàgina 10.
- 129: C. C: "Una visita al doctor Turró". La Publicidad, 29 de setembre del 1918. Pàgina 3.
- 130: "Ariel: Cotidianas". La Vanguardia, 17 d'octubre del 1918. Pàgina 14.
- 131: "Miguel Trallero, inspector provincial de Sanidad: Circular". El Diluvio, 14 d'octubre del 1918. Pàgina 8.
- 132: "El estado sanitario. Medidas preventivas. El Noticiero Universal, 26 d'octubre del 1918. Pàgina 4.
- 133: "La Junta de Sanidad". La Vanguardia 9 d'octubre. Pàgina 18, primera columna.
- 134: "L.C.: La pandemia gripal. Interview con el doctor Pi Suñer". La Publicidad, 21 d'octubre del 1918. Pàgina 3.
- 135: "La epidèmia reinante. La Junta de Sanidad". La Vanguardia, 9 d'octubre del 1918. Pàgina 18, primera columna. "Per la salut publica". La Veu de Catalunya, 9 d'octubre del 1918, edició matinal. Pàgina 10.
- 136: "Carlos Crehuet: El estado sanitario. La inquieta opinión: el viaje". La Publicidad, 5 d'octubre del 1918. Pàgina 3.
- 137: "Salut pública". La Veu de Catalunya, 22 d'octubre del 1918, edició de la tarda. Pàgina 9.

- 138: "Una caritat!". La Veu de Catalunya, 30 d'octubre del 1918, edició del matí. Pàgina 8.
- 139: "Salut pública. L'Hospital de la Santa Creu". La Veu de Catalunya 26 d'octubre del 1918, edició del matí. Pàgina 13.
- 140: "Més de la salut pública". La Veu de Catalunya, 17 d'octubre del 1918, edició de la tarda. Pàgina 7.
- 141: "El estado sanitario". El Noticiero Universal, 18 d'octubre del 1918. Pàgina 4.
- 142: Las Noticias. "La gripe. Inspección gubernativa". Las Noticias, 20 d'octubre. Pàgina 1.
- 143: "Sigue el capítulo de cargos". El Correo Catalán, 16 d'octubre del 1918. Pàgina 1.
- 144: "Y sigue el capítulo de quejas". El Correo Catalán, 17 d'octubre del 1918. Pàgina 1.
- 145: "Una manifestación" El Diluvio, 18 d'octubre del 1918. Pàgina 8.
- 146: "Sigue la burla macabra". El Correo Catalán, 19 d'octubre del 1918. Pàgina 1.

Anuari Estadístic de la Ciutat de Barcelona. Volum XVII, 1918-1919-1920.

- Almudéver Campo, Laura: La epidèmia de grip de 1918 y los profesionales de Enfermería. Análisis a través de la prensa española. Tesis doctoral. Facultat d'Infermeria i Podologia. Universitat de València, 2016.
- González García, Alberto: Avances y tendencias actuales en el estudio de la pandemia de gripe de 1918-1919. En Vinculos de Historia, num. 2 (2013), p. 318
- González Núñez, José 7 de febrer del 2018: La verdadera historia de la Gripe del 18. http://www.hoyesarte.com/literatura/ciencia/la-verdadera-historia-de-la-gripe-del-18_250690/
- Granero Xiberta, Xavier: "L'epidèmia de grip del 1918 a Barcelona". Actes del III Congrés d'Història de la Medicina Catalana. Lleida, 1981. Vol II. Gimbernat: revista catalana d'història de la medicina i de la ciència. Vol 1, 1984.
- Mercedes Vilanova, Mercedes Vilanova Ribas, Xavier Moreno Julià: Atlas de la evolución del analfabetismo en España de 1887 a 1981. Ministeri d'Educació i Ciència. CIDE, 1992.
- Pinilla Pérez, Beatriz: "Análisi de la influència de la grip "espanyola" a la ciutat de Barcelona (1918-1919)". Gimbernat, 2009. Vol 51, pàgines 201-217; ISSN: 0213-0718.
- Rodríguez Ocaña, Esteban: "La grip a Barcelona: un greu problema esporàdic de salut pública. Epidèmies de 1889-90 i 1918-19". A: Roca Rosell (coordinador). Cent anys de salut pública a Barcelona. Barcelona. Ajuntament de Barcelona, 1991; 131-156.

**NO TEMEN
LA GRIPPE**

**Todos los que usan el
BALSMICO ANTI-CATARRAL
"MARTÍNEZ"**

Pues saben por experiencia propia que ninguno de ellos ha sufrido ataque grippal. Es de tan rápidos efectos, que SORPRENDE al mismo que lo usa, pues en los primeros síntomas. LOS CURA AL MOMENTO, no llegando nunca a complicaciones broncopulmonares. Es un gran preservativo para las personas QUE HAN de ESTAR en CONTACTO CON ENFERMOS DE GRIPPE.

Está preparado con ciencia y conciencia bajo la dirección del farmacéutico E. Martínez (Decano y Presidente del Colegio Oficial de Farmacéuticos), en su oficina de Farmacia: San Rafael, 2, y Robador, 14 bis. Hay depósito en la casa SEGALA: Rambla de las Flores, 14.

La epidemia reinante

Los más eminentes médicos recetan y recomiendan el Jarabe Viñas para curar las consecuencias de la gripe: tos, bronquitis, etc., etc.

Centros de específicos y Farmacias

La Epidemia Horrores ver el número de defunciones que diariamente se registran, y pensar el pensar que podrían evitarse usando el bigilino, recalcivo esta VISTA RICA, pues no ha sido aminorado ninguno de sus innumerables consumidores. En farmacias y droguerías. Oficinas gratuitas calle de la SALUD, número 47. BARCELONA.

01. Anunci de remeis contra la grip.
La Vanguardia, 17 d'octubre del 1918,
pàgina 30

632-L'ESQUELLA DE LA TORRATXA

LA PESTE AL GOVERN CIVIL

—Ara, macis, començau a morir...

02. Caricatura sobre l'epidèmia de grip
incontrolable. L'Esquella de la Torratxa,
27 de setembre del 1918. Ateneu
Barcelonès. Biblioteca de Catalunya

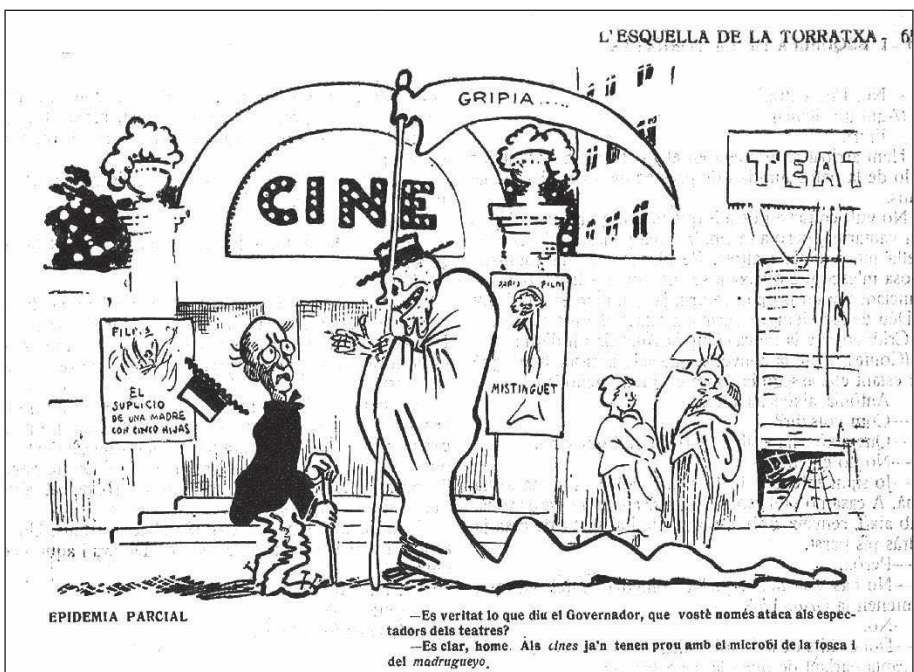
CONTRA LA "GRIPPIA"

—Abeca, noia, sempre val més agafar la mona que la "passa".

03. Caricatura sobre la recomanació de les begudes alcohòliques
contra la grip. L'Esquella de la Torratxa, 25 d'octubre del 1918

04. Anunci nord-americà sobre els germicides contra la grip. National Library of Medicine

05. Caricatura sobre l'epidèmia de grip i els espectacles públics. L'Esquella de la Torratxa, 11 d'octubre del 1918. Ateneu Barcelonès. Biblioteca de Catalunya (1)

06. Hospital de la grip de l'exèrcit dels Estats Units a Langres, França. National Library of Medicine

**EL PROBLEMA PAORÓS DE LA GRIP
RESOLT PER MEDI de la PFEIFFERINA**

Poderós antisèptic. Veritable destructor del bacil de la Grip. En inhalacions mitjançant la CARETA Protectiva Pfeifferiana. Acaba de posar-se a la venda pública un petit aparell sumament senzill i pràctic, el qual ofereix garantia absoluta per a no ésser atacats de tan terrible malaltia.

Demaneu prospecte instructiu als Centres d'específics Dr. Segalà, Rambla de les Flors, núm. 14, i Vidua de S. Alsina, Passatge del Crèdit, núm 4.

07. Anunci de remei contra la grip. La Veu de Catalunya, 26 d'octubre del 1918

CONTRA LA GRIPPE

Al sentir V. algun malestar causado por enfriamiento, tómese seguidamente las **Tabletas Bayer de Aspirina** ó el nuevo específico antigripal **Aspirina con Fenacetina**. Pídase embalaje original Bayer.

BAYER

ASPIRIN 05

08. Anunci de remei contra la grip. La Veu de Catalunya, 26 d'octubre del 1918